

Gazali'ye Göre Beş Sanatta Kullanılan Öncül Çeşitleri

Dr. İbrahim ÇAPAK*

Abstract

*This is a study on the epistemological theory of knowledge of the famous Muslim scholar Abu Hamid al-Ghazali (d. 505/1111). We have first examined his survey of all types of knowledge, which can be summed up in two main categories: conclusive and inconclusive knowledge. The conclusive one comprises of six types: *auwaliyat* (primary knowledge), *had-siyat* (intuitive), *mujarrabat* (empirical), *mutawatirat* (reliable reports), *mushahadat* (internal and external view), *mahsusat* (sensual), whereas the inconclusive knowledge has two sub-categories, one is only usable in *fıkıh* (religious law) and the other is not even suitable for *fıkıh*. The ones suitable for *fıkıh* are *mashhurat* (reputable), *makbulat* (accepted) and *maznunat* (probable). *Mushabbihat* (alike knowledge), *wahmiyyat* (estimative), *muhayyilat* (imagination) are the ones which are not used in a sensible ways. There is one last type of knowledge which can at times be suitable for *fıkıh*, which is *musallamat* (assented).*

Keywords: Ghazali, epistemology, types of knowledge

Giriş

Beş Sanatta kullanılan öncüllere geçmeden önce beş sanat ve tanımlarına yer vermek faydalı olacaktır. Kıyasın maddesini oluşturan beş sanat klasik mantık kitaplarında Burhan, Cedel, Hitabet, Şiir ve Muğalata şeklinde sıralanır. Bunları kısaca tanımlamak gerekirse; Burhan, kesin sonuç elde etmek

* Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Mantık Anabilim Dalı

için kesinlik taşıyan öncüllerden oluşturulmuş kıyastır.¹ Diğer bir ifade ile burhan, öncülün şeksiz, şüphesiz doğru (sadık) ve kesin (yakın) olmasıdır. Bu tür öncüllerden kurulan kıyasa “Burhani kıyas” denir.² Cedel, meşhurattan olan öncüllerden oluşur.³ Dikkatli bir gözün fark edebileceği derecede kendisinde hata bulunabilen öncüllerden meydana gelen kıyasa “cedeli kıyas” denir.⁴ Muğalata, doğru olmayan fakat doğru olduğu kolaylıkla düşünülebilen öncüllerden hareketle yapılır. Amacı ise muhatabı aldatmak haksız bir şekilde ona karşı üstün gelmeye çalışmaktır. Ebheri'ye göre muğalata, “doğruya benzeyen veya meşhurattan olan yanlış öncüllerden yahut da yanlış olan vehmi öncüllerden kurulan kıyastır.”⁵ Hitabet, kendisine güvenilen bir kişiden alınıp kabullenilmiş yahut tahmine dayalı (makbulat ve maznunat) öncüllerden oluşan kıyastır.⁶ Gazali'ye göre “aklın, çelişğinin farkına vararak ondaki hatayı rahatlıkla tespit edebildiği zanni öncüllerden meydana gelen kıyasa hitabi kıyas denir.”⁷ Şiir ise “ruhun rahatlamasına veya sıkılmasına yol açan öncüllerden oluşan kıyastır”⁸ Bir başka ifade ile şiir “muhayyelat türü öncüllerden kurulmuş kıyastır.”⁹

Öncül, olumlu veya olumsuz bir şekilde onaylanmış bilgidir. Her öncül doğru bilgi ifade etmediği gibi öncüllerden hareketle vardığımız her sonuç da doğru olmayabilir. Bazı öncül-

¹ Ebheri, *İsaguci*, Vezirhani Matbaası, 1287 s. 6; Ömer, Fevzi, *Tercümelî Mi'yar-u'l-Ulum*, 1309, s. 63; Halis, Mehmed, *Mizan-u'l-Ezhan, Mantık Metinleri I*'in içinde, İstanbul Tarihsiz, s. 169.

² Gazali, *Makasidu'l-Felasife*, (tahk. S. Dünya), Mısır 1961, s. 101; el-Mustasfa min İlmi'l-Usul, Mısır h. 1322, C.I, s. 38.

³ Ebheri, *age*, s. 6.; Ömer, Fevzi, *age*, s. 66.

⁴ Gazali, *Makasidu'l-Felasife*, s. 101; *Miyaru'l-İlm*, (nşr. S. Dünya) Kahire 1961, s.184; *el-Mustasfa I*, s. 38.

⁵ Ebheri, *age*, s. 7.

⁶ Ebheri, *age*, s. 6; Farabi, *Fusulu'l-Medeni*, (çev. Hanefi Özcan), İzmir 1987, s. 48; Ahmed Cevdet (Paşa), *Mi'yar-ı Sedat*, (hızl. Kudret büyükçoşkun) Mantık Metinleri 2 içinde, İstanbul 1988, s. 104; Ömer, Fevzi, *age*, s. 67.

⁷ Gazali, *Makasidu'l-Felasife*, s. 101; *Miyaru'l-İlm*, s. 184.

⁸ Ebheri, *age*, s. 6.

⁹ Gazali, *Makasidu'l-Felasife*, s. 101.

ler bizi doğru, bazıları da yanlış sonuçlara götürebildiği için her öncülden aynı sonucu elde etmek mümkün değildir. Bu durum öncülün kendisinden oluştuğu bilginin türünden kaynaklanır. Yani öncül doğru ve kesin bilgidен oluşuyorsa varılan sonuç doğru, öncül yanlış bilgidен oluşuyorsa sonuç yanlış, zanni bilgidен oluşuyorsa sonuç doğru veya yanlış olabilir.¹⁰ Öncülün gerçekleşmesi ise konu ile yüklem arasındaki ilişkiyi tasdik etmekle yani iki kavram arasında bağ kurmakla olur. Bu bağla ya “İnsan akıllıdır” önermesinde olduğu gibi iki kavram bir birbirine yaklaştırılır ya da “Kar beyaz değildir” önermesinde olduğu gibi birbirinden uzaklaştırılır.¹¹

Gazali’ye göre beş sanatta kullanılan öncül türlerini; evveliyat, mahsusat, mütevatirat, vehmiyyat, musellemat, maznunat, mucerreat, tecrübiyyat, meşhurat, muşebbihat, muheyelat, makbulat, görünürde meşhur, fitriyyat (kıyası kendisinde bulunan önermeler) şeklinde sıralamak mümkündür.¹² Gazali, *Miyaru’l-İlm* adlı eserinde yakini öncüllerin türlerini evveliyat, mahsusat, mucerreat, fitriyyat olmak üzere dört gurup halinde sıralayarak, yakini öncüllerden olan hadsiyatı da mucerreat başlığı altında incelerken,¹³ *el-Mustasfa ve Mihakku’n-Nazar* adlı eserlerinde kendilerinden kıyas düzenlenen öncül türlerinin evveliyat, iç gözlem (el-müşahedatu’l-batiniye), dış duyulurlar (el-mahsusatu’l-zahiriye), mucerreat, mütevatirat, vehmiyyat, meşhurat olmak üzere yedi olduğunu zikreder. Ona göre, bunların ilk beşi burhanlara öncül olmaya uygun hakiki yakini öncül türleridir.¹⁴ Önemli İslam mantıkçılarından biri olan Katibi

¹⁰ Gazali, *age.* s. 100.

¹¹ Gazali, *age.*, s. 57; Öner, Necati, *Klasik Mantık*, Ankara 1996, s. 59.

¹² *Age.*, s. 102; bk. Acem, Refik, *el-Mantık İnde’l Gazali*, Beyrut 1989, s. 129, Mohd Zaidi b. İsmail, “Logic in al-Ghazali’s Theory of Certitude” *Al-Shajarah Journal of The International Institute of Islamic Thought and Civilization* (ISTAC), 1996, v.1. Nos.1-2, s. 108-123.

¹³ Gazali, *Miyaru’l-İlm*, s. 186-192.

¹⁴ bk. Gazali, *el-Mustasfa I*, s. 45-49; *Mihakku’n-Nazar*, (tahk. Refik Acem), Beyrut, 1994, s. 102-108. Adanalı, A. Hadi, *Dialectical Methodology and its Critique Ghazali as a Case Study*, (Basılmamış D. Tezi), Chicago 1995, s. 134.

(ö.675/1276) *Risaletü's-Şemsiye* adlı eserinde beş sanatta kullanılan öncül türlerini 12 olarak kabul etmekte ve bunların altı tanesinin yakini, altı tanesinin de yakini olmadığını vurgulamaktadır.¹⁵ Yakini olan öncüllere apaçık (bedihi-yi-celi), diğerlerine apaçık olmayan (bedihi-yi-gayr-i celi) da denmektedir.¹⁶

Gazali, beş sanatta kullanılan öncülleri temelde yakini olan ve yakini olmayan öncüller olmak üzere ikiye ayırmaktadır

1. Yakini Öncüller

Yakini öncül, yakini doğruluk ifade eden bilgilerden meydana gelir.¹⁷ Yakın, bir şeyi tereddütsüz olarak bilmek ve onun hakkında kesin bir görüşe sahip olmaktır. Yakini bilginin doğruluğuna kesin olarak inanıldığı gibi, onda herhangi bir unutmama, yanlışlama ve karıştırmamanın olmadığı da kesin olarak bilinir. Dolayısıyla yakinde hatadan emin olma ve mutmainlik söz konusudur.¹⁸

Her tasdik yargı ifade eden önermelerden oluşur. Ancak her yargı yakın ifade etmez. Çünkü şüphe ve zan ifade eden yargılar da vardır. Bu da her öncülden, geçerli sonuç veren bir kıyasın kurulamayacağını göstermektedir. Sonuç veren kıyas, eğer amaç (matlub) yakini ise yakini öncüllerden, eğer amaç fıkhi ise zanni öncüllerden meydana gelir.¹⁹ Gazali'ye göre yakın ifade eden öncül türlerini şöyle sıralayabiliriz: Evveliyat, mahsusat (müşehdat), mucerreat, hadsiyat, fitriyyat (kıyası kendisinde bulunan önermeler) ve mutevatirat.

a. Evveliyat: Evveliyat, sırf akli olan yani aklın, his ve

¹⁵ bk. Necmeddin el-Katibi, *Risaletü's-Şemsiye, Islamic Philosophy* içinde C. 89, Frankfurt 2000, s. 257-258. er-Razi, Kutbuddin Muhammed b Muhammed, *Thariru-Kavaidi'l-Mantık, Şerhu'r- Risaleti's-Şemsiye*, Kum, Tarihsiz, s. 168. Ebheri, *age.*, s. 6; Ömer, Fevzi, *age.*, s. 64-65.

¹⁶ bk. Halis, Mehmed, *age.*, s. 169.

¹⁷ Gazali, *Miyaru'l-İlm*, s. 130.

¹⁸ Gazali, *el-Munkızu Mina'd-Dalal, Resail'in* içinde, Beyrut Lübnan, Tarihsiz, s. 26; *el-Mustasfa I*, s. 43; *Mihakku'n-Nazar*, s. 99-100; Taylan, N., *Gazzali'nin Düşünce Sisteminin Temelleri*, İstanbul, 1989, s. 53.

¹⁹ Gazali, *el-Mustasfa I*, s. 43; *Mihakku'n-Nazar*, s. 99.

tahayyülden yardım almaksızın vardığı ve tasdik ettiği öncüllerdir. Mesela, “İki birden daha çoktur”, “Üç ile üçün toplamı altı eder”, “Bir şey aynı anda hem olumlu hem olumsuz olamaz”, “Bütün parçasından büyüktür” vb. önermeler evveliyattan yani doğuştan olan öncüllerdir. Zihin bu tür önermelerdeki tasdikini nereden geldiğini düşünmeksizin onları zorunlu olarak onaylar.²⁰

Akıllı olan, doğuştan getirdiği bilgilerin dışında eğitim ve öğretim görmemiş bir kimseye bu tür önermeler sorulduğunda, bunları zihinde tasavvur etmesi halinde yani; bütün (küll), parça (cüz), daha büyük (ekber) terimlerinin anlamlarını düşündüğünde mutlaka bütünün, parçadan daha büyük olduğunu ifade eder.²¹ Buna göre doğuştan bilgi, varlığından itibaren akılda düzenlenmiş olarak bulunan bilgidir. Bu bilginin meydana gelmesi, aklın varlığı dışında başka herhangi bir şeye bağlı değildir. Çünkü “var”, “kadim”, “hadis” kavramları akılda birer tekil olarak bulunmaktadır. Müfekkire kuvveti bu tekille bir araya getirip bir kısmını diğer kısmına nisbet eder. Mesela, “Kadim hadistir” dediğinde akıl bunu yalanlar; “Kadim hadis değildir” dediğinde ise akıl bunu tasdik eder. Öyleyse doğuştan bilgi, sadece tekillerin şekillendiği bir zihne ve bunları birbirine nisbet eden bir müfekkire kuvvete muhtaçtır.²² Buna göre evveliyat, tamamen akli olan şeylerle alakalıdır. Doğuştan bilgilerden oluşan öncüller bir araya getirildiklerinde onlardan herkesin zorunlu olarak kabul edeceği sonuçlar çıkar.

b. Mahsusat: Gazali, *Miyaru'l-İlm*, *Makasıdu'l-Felasife* ve *Miracu's-Salikin* adlı eserlerinde mahsusat kavramını kullanırken, *el-Mustasfa* ve *Mihakku'n-Nazar* adlı eserlerinde

²⁰ Gazali, *Makasıdu'l-Felasife*, s. 102; *el-Mustasfa I*, s. 43-44; *Mihakku'n-Nazar*, s. 99-100,102; *Miyaru'l-İlm*, s. 187; *Miracu's-Salikin*, *Resail'in içinde*, Beyrut, Tarihsiz, s. 112; *el-Munkız*, s. 28. bk. İbn Sina, *en-Necat*, Mısır 1938, s. 64-65; Mohd Zaidi b. İsmail, *a.g.m.*, s. 110. Emiroğlu İ., *Klasik Mantığa Giriş*, Ankara 2004, s. 209-210.

²¹ Gazali, *Makasıdu'l-Felasife*, s. 102.

²² Gazali, *el-Mustasfa I*, s. 44; *Mihakku'n-Nazar*, s. 102; *Miyaru'l-İlm*, s. 186-187.

mahsusat kavramı yerine onun alt başlıkları olarak incelenebilecek “dış duyulurlar” ve “iç gözlemler” ifadelerini kullanmaktadır. Buna göre o, mahsusatı dış duyulurlar ve iç gözlemler şeklinde ikiye ayırmaktadır. Gazali'ye göre mahsusat; renkleri, tatları, kokuları, sesleri, sertlikleri, yumuşaklıkları... ayırt etmek gibi beş duyu ile bilinen şeydir.²³ Bu tanım, dış duyulurları tanımlayan bir tanımdır. Eğer akıl, duyu organlarını kullanmazsa mahsusattan olan bilgilerle ilgili hüküm veremez.²⁴ Mesela, “Kar beyazdır”, “Ay yuvarlaktır”, “Kömür siyahtır”, “Ateş yakıcıdır”, “Buz soğuktur” önermeleri mahsusatla bilinir²⁵ ve bunların bilinmesini de duyu organları sağlar. Dış duyu ile algılanan nesnelere bilgisi “dış duyulurlar”, iç gözlemlerle elde edilen bilgilere de “iç gözlemler” denir.²⁶ Bunlardan birincisine “hissiyat”, ikincisine “vicdaniyat” da denmektedir.²⁷

İç gözlemlere insanın açlık, susuzluk, korku ve sevgi, kısaca beş duyuya sahip olmayanların da idrak ettiği iç hallerin tümü örnek verilebilir. İç gözlemler akıl ile elde edilmez. Çünkü akıl olmaksızın hayvanlar, bu tür duyulurları kendi nefislerinde idrak edebilmektedirler.²⁸

Dış duyulurlarla ilgili bilgiler açıktır ancak uzaklık, yakınlık veya gözün zayıflığı gibi geçici sebepler yüzünden, görme için yanılğı söz konusu olabilir.²⁹ Mesela, gölge hareketsiz olarak görünür, ancak akıl onun hareketli olduğuna hükmeder; Yıldız hareketsiz olarak görünür, fakat gerçekte hareketlidir. Aynı şekilde göz yıldız bakar, onu bir altın büyüklüğünde gö-

²³ Gazali, *Miracu's-Salikin*, s. 112.

²⁴ Gazali, *Miyaru'l-İlm*, s. 187.

²⁵ Gazali, *el-Mustasfa I*, s. 45; *Mihakku'n-Nazar*, s. 103; *Miyaru'l-İlm*, s. 187; *Makasıdu'l-Felasife*, s. 103.

²⁶ Gazali, *Mihakku'n-Nazar*, s. 102-103; *el-Mustasfa I*, s. 45

²⁷ Öner, N., *Klasik Mantık*, Ankara 1996, s. 186. bk. Şirvani, Ahmed Hamdi, *Muhtasar Mantık*, (hzl. Kudret Büyükçoşkun) *Mantık Metinleri I*'in içinde, İstanbul, s. 58.

²⁸ Gazali, *el-Mustasfa I*, s. 45; *Mihakku'n-Nazar*, s. 103.

²⁹ Gazali, *Miracu's-Salikin*, s. 113; *el-Munkuz*, s. 27; *el-Mustasfa I*, s. 45.

rür. Halbuki matematiksel hesaplar, onun üzerinde bulunduğumuz dünyadan daha büyük olduğunu göstermektedir. Gelişmekte olan çocuk ve bitki, tedrici olarak bir büyüme ve gelişme içinde olduğu halde duruyor gibi görünür.³⁰ Gazali'ye göre bu gibi bazı arızı durumları istisna ettikten sonra mahsusatla bilinen şeylerin doğruluğundan şüphe etmemek gerekir.³¹ Eğer bunlar şüphe edilebilecek durumda olurlarsa kendilerinden yakini öncüller oluşturulamayacağı gibi kesin bilgi de ifade etmezler.

c. Mucerrebat: Mucerrebat, insanın defalarca aynı şeylerle karşılaşp bu karşılaştıklarından elde ettiği bilgilerdir. Mucerrebatla ilgili öncüller, duyu ve akıl ile elde edilir.³² Ateşin yakıcı, ekmeğin doyurucu, şarabın sarhoş edici olduğunu mucerrebat ile biliriz.

Tecrübi öncüller, onu tecrübe eden açısından kesinlik ifade eder. Ancak insanlar, tecrübe bakımından farklı farklı durumda oldukları için, tecrübeye bağlı yargı ve öncüller bakımından da farklı farklı bilgi ve yargılara sahip olurlar. Oysa bir doktorun Sakmonya'nın müşhil olduğunu bilmesi ne ise, sıradan bir kimsenin suyun susuzluğu giderici olduğunu veya ekmeğin doyurucu olduğunu bilmesi tecrübe açısından aynıdır.³³ Bilen açısından, mıknaşın demiri çektiğine hükmetmek yakın ifade eder. Mıknaşın çekici olması, duyulurlardan değildir. Çünkü duyulur algı "Bu taş yere düştü" şeklinde şeylerin algısı olur ve belli bir şeyi gösterir. "Her taş yere düşer" diye hükmetmek ise belli bir taşın değil, bütün taşların düşeceğini ifade eder; bu da tikel değil, tümel bir yargıdır. Aynı şekilde, iç gözleme dayalı duyu, bir sıvının sarhoş edici olduğunu algıla-

³⁰ Gazali, *el-Mustasfa I*, s. 45; *Mihakku'n-Nazar*, s. 103; *Miyaru'l-İlm*, s. 188; *el-Munkız*, s. 27.

³¹ Gazali, *Miyaru'l-İlm*, s. 188.

³² Gazali, *Makasıdu'l-Felasife*, s. 103. bk. İbn Sina, *age.*, s. 61; Emiroğlu, İ., *age.*, s. 211.

³³ Gazali, *el-Mustasfa I*, s. 45; *Mihakku'n-Nazar*, s. 103; *Makasıdu'l-Felasife*, s. 103

diğında, onun sarhoş edici bir sıvı olduğuna hükmeder. İç gözleme dayalı duyu sadece belli bir içme ve sarhoşluk halini idrak eder. Tümel bir hükme varmak ise akıl ile mümkündür. Bu da ancak duyulular aracılığıyla ya da duyulurların yinelenmesiyle mümkündür. Mesela, bir yeri ağrıyan kimse, ağrıyan yerine bir sıvı dökse ve ağrısı geçse, ağrıyı giderenin bu sıvı olduğu bilgisi bu kişide oluşmaz. Çünkü bu ağrının tesadüfen geçmiş olması mümkündür. Ancak bu iş farklı durumlarda birkaç defa tekrarlanırsa, nefiste bir yakın oluşur ve iyileşmeyi sağlayan şeyin o sıvı olduğu kabul edilir.³⁴

Yukarıda ifade edildiği gibi mucerreatın oluşabilmesi için hakkında hüküm verilecek şeyin defalarca aynı şekilde tekrar etmesi gerekir. Çünkü mucerreat ile ilgili bilgi tesadüfi olarak gerçekleşmez. Mesela, iç gözlem, peş peşe şarabın içilmesinin ardından sarhoşluğu algılar, akıl da peş peşe şarap içmenin sarhoşluk verdiğini kavrar. Çünkü sarhoşluk rastlantısal olsaydı, çoğunlukla şarap aynı şekilde sarhoşluk verici olmazdı. Böylece zihinde buna dair güvenilir bir bilgi oluşur.³⁵

Mucerreat, gizli bir kıyasla gerçekleşir. Çünkü mucerreatın oluşması özel bir çabayla değil, kişinin bile fark etmediği tecrübenin tekrarıyla kendiliğinden oluşur.³⁶ Mesela, “Ekmek doyurucudur”, “Su susuzluğu gidericidir”, “Ateş yakıcıdır” “Boyun kesmek öldürücüdür” önermeleri böyledir.³⁷

d. Hadsiyat: *Gazali'ye göre hadsiyat, mucerreat türündendir. Hads zihninin bir şeyi ani kavraması (sür'at-ı intikal) demektir. Hadsî bilgi, zihinde çok hızlı gizli bir kıyas vasıtasıyla meydana gelir.³⁸ Akıl, kendisinden şüphe edemediği için onu tasdik etmek zorunda kalır. Ancak hadsi bilgiyi inkar eden biri-*

³⁴ Gazali, *el-Mustasfa I*, s. 45; *Mihakku'n-Nazar*, s. 104.

³⁵ Gazali, *Makasıdu'l-Felasife*, s. 103. bk. *Miyaru'l-İlm*, s. 189

³⁶ Gazali, *el-Mustasfa I*, s. 46; *Mihakku'n-Nazar*, s. 104; *Miyaru'l-İlm*, s. 188.

³⁷ Gazali, *Miyaru'l-İlm*, s. 188, Beyrut 1990, s. 179.

³⁸ Ahmed Cevdet (Paşa), *Mi'yar-ı Sedat*, s. 92; bk. İzmirli İsmail Hakkı, *Felsefe Dersleri*, 1330, s. 264; Öner, N., *age.*, s. 186; Taylan, N., *Mantık Tarihiyle Problemleri*, İstanbul 1996, s. 135.

ne, bunu izah etmek zordur. Çünkü hadsi bilgi kişisel tecrübeye dayanır. Mesela, “Ay ışığını güneşten alır” önermesi hadse dayanır. Bu önerme bir başkasına, aynaya benzetilerek anlatılabilir. Güneşin ışınlarının aleme yansımaları, ışının aynanın karşısında bulunan cisimlere yansımaları gibidir. Fakat güneş ışınının aleme yansımaları ile ayna ışınının eşyaya yansımaları, onların eşyaya olan yakınlık ve uzaklıklarına göre farklılık arz eder.³⁹

Gazali’ye göre ilimlerle uğraşan bir kimse tecrübe ve hads yoluyla bir çok bilgiyi elde edebilir. Ancak hadsi, kişisel tecrübeye dayandığı ve herkes aynı tecrübeyi yaşamadığı için burhana dayandırmak zordur. Fakat hadsten şüphe etmek de mümkün değildir.⁴⁰ Buna göre Gazali, her ne kadar hadsi mucerrebattan sayarsa da mucerreat derecesinde görmemektedir. Mucerreat genel tecrübelerle dayanırken, hads akılın makulleri doğrudan algılamasıdır.

e. Fıtriyat: Orta terimi zihinde meydana gelen bilgilerdir. Fakat orta terim, zihinden silindiğinde kişi onun vasıtasız ve evveliyattan bir bilgi ile elde edildiğini zanneder. Ancak araştırma sonucunda bu tür bilgilerin orta terimle bilindiğinin farkına varır. Bu tür bilgilerde akıl orta terim vasıtasıyla konu ile yüklem arasında bir bağ kurar. Mesela, açık bir şekilde ikinin, dördün yarısı olduğu bilinir. Aslında ikinin, dördün yarısı olduğu orta bir terimle bilinmektedir; dördün yarısının her biri diğerine eşit, bütünün iki parçasından biridir; iki de dördün birbirine eşit iki parçasından biridir ve o da dördün yarısıdır.⁴¹ Aynı şekilde “İki altının üçte biridir” önermesi de bir orta terim ile bilinir, şöyle ki; üç kısıma eşit olarak bölünen her sayının bölümleri bir birine eşittir, her kısım bölündüğü sayının üçte biridir. Altı üçe bölündüğünde üç eşit kısım ortaya çıkar. O halde iki altının üçte biridir.⁴²

³⁹ Gazali, *Miyaru'l-İlm*, s. 191; Beyrut 1990, s. 182.

⁴⁰ Gazali, *age.*, s. 192.

⁴¹ Gazali, *Makasıdu'l-Felasife*, s. 103-104

⁴² Gazali, *Miyaru'l-İlm*, s. 192. Beyrut, s. 183.

Küçük sayıları hemen zihinde düşünüp bölerek bir sonuca varmak kolaydır. Fakat sayı büyüdükçe bölme işlemine baş vurmadan bir sonuca varmak zorlaşır. Mesela, otuz dörtte, kaç tane on yedi vardır? diye sorulursa, otuz dördü ikiye bölüp, her parçanın on yedi olduğunu görmeden; on yedinin, otuz dördün yarısı olduğuna hemen karar vermek kolay değildir. Bunun bölme işlemine başvurulmadan bilindiğini varsayacak bile, bu sayıların yerine daha büyük sayıları ya da yarısı yerine, altıda bir, onda bir gibi oranları koyarsak bunları açık bir şekilde bilmek mümkün olmayacaktır.⁴³

Kısaca ifade etmek gerekirse, bir şeyin orta terim ile bilinmesi mümkündür. Fakat bu şey bir vasıta ve kıyasla bilindiği halde zihin bunun farkında değildir.⁴⁴ Araştırma sonucunda bu tür bilgilerin orta terim ile elde edildiği anlaşılır. İnsanın, bir vasıta ile varlığının farkına vardığı şey ile, bizzatı zihinde sabit olan şey aynı değildir.⁴⁵ Buna göre bu tür bilgiler kendiliklerinden değil, bir vasıta ile bilinen önermelerden oluşur. Bu yönüyle de evveli bilgilerden ayrılırlar. Çünkü evveli bilgiler vasıtasız olarak bilinen bilgilerdir.

f. Mütevatirat: Bir topluluğun haber vermesi ile elde edilen bilgilerdir.⁴⁶ Görülmediği halde mesela, Mısır, Mekke, Malezya, Güney Afrika, Türkiye ve beş vakit namazın sayısı, mütevatir olarak kabul edilen bilgilerdir. Mütevatir bilgi, duyu ile algılanan bilgiden farklıdır. Çünkü duyuya ait olan sadece mesela, zikredilen ülkeleri gören birinin ağzından oraların var olduğunu öğrenmedir. Bilginin doğruluğuna ise akıl karar ve-

⁴³ bk. Gazali, *Makasıdu'l-Felasife*, s. 104; *Miyaru'l-İlm*, s. 192-193; İbn Sina, *age.*, s. 61.

⁴⁴ Prof. Dr. Hasan Şahin, buradaki ifadelerle ilgili olarak şu bilgilere yer vermektedir: "Orta terim vasıtalı (aracılı) olarak biliniyor halde iken zihnin bunu fark etmediğinden nasıl söz edilebilir? veya bu durum nasıl açıklanabilir? Genellikle duyulur nesnelere vasıtalı olarak bilinirler ve bu tür bilinmenin ürünü olan bilgi, zihnin zatına uğramadan, onun süzgeciyle süzülmeden duyuşsal bilgi adını almaz yani bilgi adını hak edemez."

⁴⁵ Gazali, *Makasıdu'l-Felasife*, s. 103-104.

⁴⁶ Gazali, *age.*, s. 103.

rir. Akıl, haberin doğruluğuna karar verirken mücerret duymaya değil, haberin defalarca tekrar etmesine dayanır.⁴⁷ Bilginin oluşması belli sayıda insanların bir haberi rivayet etmesine bağlı değildir. Az sayıda insan tarafından rivayet edilen haberin de bilgi değeri vardır. Ancak böyle bir bilgi mütevatir bilgi olmaz. Çünkü mütevatir bilgi, tecrübede olduğu gibi defalarca tekrarlanan bilgidir. Bir bilginin aynı kişi tarafından defalarca tekrarı değil, bir çok kişinin aynı bilgiyi defalarca tekrarı ya da aktarması, onu güvenilir bilgi haline getirir.⁴⁸

Gazali'ye göre buraya kadar zikredilen öncül türleri burhanlarda kullanılabilir. Bunların dışında kalan bilgi türleri ya zan ya da muğalata ifade eder.

2. Yakini Olmayan Öncüller

*Yakini olmayan öncül çeşitleri vehmiyyat, musellemat, maznunat, meşhurat, muşebbihat, muheyyelat, makbulat, görünürde meşhur şeklinde sıralanabilir. Gazali, yakini olmayan öncül çeşitlerini fıkhiyat için uygun olan ve fıkhiyat için uygun olmayanlar şeklinde ikiye ayırmaktadır. Fıkhiyat için uygun olanlar meşhurat, makbulat ve maznunat; fıkhiyat için uygun olmayanlar ise muşebbihat, vehmiyyat ve muheyyelat'tır. Bunlara, verilen bilginin doğruluğu göz önünde bulundurularak musellemat da eklenebilir.*⁴⁹

⁴⁷ Gazali, el-Mustasfa I, s. 46; Mihakku'n-Nazar, s. 105.

⁴⁸ Prof Dr. Hasan Şahin, buradaki ifadelerle ilgili şu görüşlere yer vermektedir: "Mesela, Hz. Peygamber, ashabına bir ayeti birkaç kez mi duyurdu? Eğer böyle duyurduysa, muhatapları aynı sayıda ve aynı kişiler miydi? Eğer bir kez duyurduysa bu duyurmanın bilgi değeri mütevatir düzeyinde olmayacak mı? Mesela, kaç ashabı, kaç tabiine bir haber duyurmuş da buna mütevatir haber denmiştir? Bunlar, bu haberi aynı kişilerle kaç defa duyurmuşlarsa buna mütevatir haber denmiştir? Bunlar bu haberi ayrı kişilere duyurmuşlarsa, bir defa mı birçok defa duyurunca mı buna mütevatir haber denmiştir. Mesela, bir kişi bir haberi kaç kişiden duyarsa ve kaç defa duyarsa buna mütevatir haber denir. Bugün mütevatir habere dayalı bilgi ve bu makalede anılan diğerleri, klasik ve çağdaş temel bilgi türlerinin hangisine dahildir ve bu bilgi türlerinin hangi alt bilim dalıyla paralelliği kurulabilir. Bu soruları araştırmak ayrı bir makalenin konusu olabilir. Ancak bunlar benim Gazali'ye temel birkaç sorumdan ibarettir."

⁴⁹ bk. Gazali, Miyaru'l-İlm, s. 202, Beyrut, 184.

2.1. Fıkhiyat İçin Uygun Olan Öncül Çeşitleri

Gazali'ye göre öncülleri oluşturan bilgi, bilinen şeylerden olursa kıyas (burhan) “kesin”, zanni şeylerden olursa “fıkhi” olarak isimlendirilir.⁵⁰ “Kesin kıyas” tam kıyası, “fıkhi kıyas” ise eksik kıyası karşılamaktadır. Fıkıhta verilen hükümlerin çoğu akli kesinliğe değil, zanna dayanmaktadır. Gazali'ye göre prensip itibarıyla akliyat için gerekli olanı derinliğine araştırmadan, fıkhiyatta baştan vazgeçmek gerekir, aksi taktirde yakini bilgiyi isteyen kişinin yolu ile, zanni bilgiyi isteyen kişinin yolu birbirine karışabilir. Fıkhiyatta zan, iki durum arasında tereddüt edildiği zaman öne almakta ve reddetmekte kolay olarak tercih edilen şeydir. Mesela, insan tecrübe yoluyla ticaret eşyasını elinde bulundurmakta veya fiyatının düşeceği korkusuyla onu elinde tutarak satımını geciktirmektedir. İnsan, kendisinde tereddüt ettiği iki yönü olan her şeyde zanna dayanır. Akıllı bir kimse, iki şey arasında tereddüt ettiğinde, ikisi de gayesine uygun ise ya bir delile ya da zihninde doğru bildiği şeye göre ikisinden birini tercih etmeksizin seçimde bulunmaz. İki şeyden birini seçmek ise onun için zandır.⁵¹ Fıkhiyat için uygun olan bilgi türlerini sırayla şöyle incelemek mümkündür:

a. Meşhurat: Meşhurat, “şöhretleri ve genelin görüşü dolayısıyla kendilerine güvenilen bilgilerdir”⁵² diğer bir ifade ile “Meşhurat, doğrulanmaları ya herkesin veya çoğunluğun tanıklığını ya da halk kitlelerinin veya seçkin insanların tanıklığını gerektiren derlenmiş görüşlerdir.”⁵³ Mesela, “Yalan söylemek çirkindir”, “Haksızlık etmek kötüdür”, “Adalet gereklidir”, “Zülüm çirkindir” gibi önermeler meşhurattandır. Meşhurattan olan bilgiler bazen doğru, bazen yanlış olabilir. Bu tür bilgiler

⁵⁰ Gazali, *el-Mustasfa I*, s. 39.

⁵¹ bk. Gazali, *Miyaru'l-İlm*, s. 176-177.

⁵² Gazali, *Makasıdu'l-Felasife*, s. 106; *Miracu's-Salikin*, s. 112; Türker-Küyel, Mübahat, “İslam Düşüncesinde Akıl ve Vahiy” *Uluslar Arası İslam Düşüncesi Konferansı 2* (25-27 Nisan 1997), s. 82.

⁵³ Gazali, *el-Mustasfa I*, s. 48; Mihakku'n-Nazar, s. 107.

yakin ifade etmediği için burhanda değil, sadece fıkhiyyat ve cedeli kıyaslarda kullanılabilir. Bu bilgiler ne evveli ne de vehmidir. Meşhurattan olan bilgiler, daha çocukluğun başlangıcından itibaren bir takım nedenlerden dolayı nefise yerleşir. Bu bilgiler çocukta defalarca tekrarlandığı için çocuk, bunlara inanmaya başlar. Bazen barış içinde olma ve iyi geçinme düşüncesi, bazen de nezaket, korkaklık ve haya gibi davranışlar meşhurattan olan bilgilerin kabul edilmesini sağlar.⁵⁴ Bunların, şefkat ve yaratılış inceliğinden kaynaklanması da mümkündür. Nitekim bazı insanların hayvan boğazlamanın çirkinliğini onaylayıp, onun etini yemekten kaçınmaları bundandır.⁵⁵ Meşhurat milletler, şehirler ve şahısların içinde buldukları duruma göre değişiklik arz eder. Mesela, bir kavmin diğerlerinden farklı olan meşhuratı olabildiği gibi, tıpçıların yanında meşhur olmayan bir bilgi marangozların yanında meşhur, marangozların yanında meşhur olmayan bir bilgi de tıpçıların yanında meşhur olabilir.⁵⁶

Gazali'ye göre kalamcıların ve fakihlerin pek çoğunun kıyasları mücerret şöhretlerinden dolayı kabul ettikleri “meşhur öncüllere” dayanmaktadır. Bu nedenle, onların kıyasları çelişik sonuçlar doğurmuştur.⁵⁷ Araştırma veya bir delil şartına bağlı olarak bazen meşhurattan olan öncüller doğru olur fakat, bunların mutlak doğru oldukları zannedilir. Mesela, “Allah'ın gücü her şeye yeter” önermesi meşhur olduğu için doğru olduğu zannedilir. Oysa bu önerme doğru değildir. Çünkü Allah, kendisi gibi birini yaratmaya kadir değildir. Öyleyse; “Allah, yapılması mümkün olan şeyleri yapmaya kadirdir” denilmesi gerekir.⁵⁸ Yine “Allah her şeyi bilir” denilir. Oysa Allah, kendisi gibi birinin var olduğunu bilmez.⁵⁹ Zikredilen meşhur

⁵⁴ Gazali, *Makasıdu'l-Felasife*, s. 106; *el-Mustasfa I*, s. 48,49; *Mihakku'n-Nazar*, s. 107,108; bk. *Miracu's-Salikin*, s. 112; *Miyaru'l-İlm*, s. 193.

⁵⁵ Gazali, *el-Mustasfa I*, s. 48; *Mihakku'n-Nazar*, s. 107-108.

⁵⁶ Gazali, *Miracu's-Salikin*, s. 113; *Makasıdu'l-Felasife*, s. 107.

⁵⁷ Gazali, *el-Mustasfa I*, s. 48; *Mihakku'n-Nazar*, s. 108.

⁵⁸ Gazali, *Makasıdu'l-Felasife*, s. 106.

⁵⁹ Gazali, *age.*, s. 107.

önergelerden, mantıken muhal olanı ortaya koymanın bir kudret işi olmadığını anlıyoruz. Çünkü Allah kendi adaleti, merhameti ve hikmetiyle bağdaşmayan şeyleri yaratmaz.⁶⁰ Meşhurattan olan öncülleri destekleyen ve sabit kılan arızı sebepler olmadıkça, zihin mücerret akıl ve beş duyu ile onlar hakkında hüküm veremez.⁶¹

Meşhurattan olan öncüllerle evveliyattan olan öncüller zaman zaman birbiriyle karıştırılabilir; ancak bunlar arasındaki farkı şöyle açıklamak mümkündür: Akıllı fakat eğitim görmemiş, herhangi bir fikre doğru yönlendirilmemiş ve kendi haline bırakılmış bir insan varsayılarak ona, “İnsan öldürmek kötüdür”, “İnsanı kötülükten kurtarmak güzeldir” gibi önermelerin doğruluğu sorulduğunda bunları reddetmesi mümkündür. Fakat “Aynı anda bir şey hem olumlu hem de olumsuz olamaz”, “İki birden daha çoktur” gibi önermelerde tereddüde düşmesi veya reddetmesi mümkün değildir. Çünkü bu önermeler evveliyattandır.⁶² Buna göre evveliyattan olan öncüllerin üzerinde görüş birliği varken, meşhurattan olan öncüller üzerinde görüş birliği yoktur.

b. Makbulat: Makbulât, iyi ve seçkin insanlardan, ileri gelen bilginlerden ve önceki usta bilginlerden alınmış öncüllerdir.⁶³ Diğer bir ifade ile makbulat, sayıları tevatür sayısından az olan bir topluluk veya adaleti yahut bol bilgisiyle başkalarından ayırt edilen bir kişinin söylediklerini tasdik ederek inandığımız öncüllerdir.⁶⁴ Buna göre makbulat bir otoriteden alınan öncüllerdir, onun doğruluğu da haber veren otoritenin güvenilirliğine bağlıdır.

⁶⁰ bk. Aydın, M., *Din Felsefesi*, Ankara 1992, s. 143.

⁶¹ bk. Gazali, *Miyaru'l-İlm*, s. 193-196.

⁶² Gazali, *Makasıdu'l-Felasife*, s. 106; *Miyaru'l-İlm*, s. 197.

⁶³ Gazali, *Makasıdu'l-Felasife*, s. 107. bk. Farabi, *Mantık Sanatına Başlamak İsteyen Bir Kimsenin Bilgi Edinmek Zorunda Bulunduğu Bütün Hususlara Dair Olan Bölümler*, Farabi'nin Bazı Mantık Eserleri içinde (tahk. Mübahat Türker-Küyel) Ankara 1990, s. 34; İzmirli İsmail Hakkı, age., s. 260.

⁶⁴ Gazali, *Miyaru'l-İlm*, s. 197, *Beyrut*, s. 188; bk. *Türker-Küyel*, *Mübahat*, agm., s. 82.

Makbulat, adil ve sağlam bir kaynak tarafından verilen haberlerin kabul edilmesi ile oluşur. Ancak meşhuratta olduğu gibi makbulat da milletler, şehirler ve şahısların içinde buldukları duruma göre değişiklik arz eder. Bu nedenle her milletin veya her kavmin diğerlerinden farklı olan birer makbulatı olabilir.⁶⁵ Nitekim, birer otorite olarak kabul edilebilecek atalarımız, imamlarımız, ve hocalarımızdan aldığımız ve inanmaya devam ettiğimiz öncüller böyledir.⁶⁶

c. Maznunat: “Tersi de olabilir” diye düşünülmeyle beraber zannı galip veren öncüllerdir. Mesela, gece dışarı çıkan kişiye; “O haindir, eğer hain olmasaydı gece dışarı çıkmazdı” veya “Falanca düşmanı çağırıyor, öyleyse o da çağırdığı düşman gibidir” önermeleri zanna dayandıkları için maznunattandır.⁶⁷ Bu önermelerin hükmü yakini değil zannidir. Çünkü bu önermelerde ifade edilen şeyin çelişiginin gerçekleşme imkanı vardır. Nitekim, düşmanı çağırmasının nedeni, arkadaşı lehine düşmanı aldatmak veya düşmana tuzak kurmak olabilir.

Gazali’ye göre bazı hallerde çelişiklerini düşünme imkanı olduğuna bakılınca, meşhurat ve makbulata zanniyat denebilir. Çünkü ortak duyuda inanç doğuran bir çok meşhur öncül vardır. Onlar araştırılıp ve peşine düşüldüğünde, onları kabul etme yönündeki inancı zanna veya yalanlamaya döner. Örneğin “Haksız da haklı da olsa kardeşine yardım etmelisin” önermesi meşhurdur. Zihin bu önermeyi hemen kabul eder sonra düşünür ve bu önermenin tersi ortaya çıkar: “Haksıza yardım edilmez, tersine onun haksızlık yapmasına engel olmak, ve haklıya yardım etmek gerekir.” “Haksızlık yapana nasıl yardım edilir?” sorusuna Hz. Peygamber “Ona yardım etmek, onun haksızlık yapmasına engel olmakla olur” demiştir.⁶⁸ Maznunattan olan

⁶⁵ Gazali, *Miracu’s-Salikin*, s. 113.

⁶⁶ bk. Gazali, *Miyaru’l-İlm*, s. 197.

⁶⁷ Gazali, *Makasidu’l-Felasife*, s. 109; *Miyaru’l-İlm*, s. 198. bk. el-Muzaffer, M. Rıza, *el-Mantik*, Beyrut 1980, s. 292.

⁶⁸ Gazali, *Miyaru’l-İlm*, s. 198, Beyrut, s. 189.

önermelerinin çelişği her zaman mümkün olduğu için, bu tür önermeler burhanda değil, sadece fıkıhta kullanılabilirler.

2.2. Fıkhiyat İçin Uygun Olmayan Öncül Çeşitleri

Fıhiyatta da Zanniyatta da uygun olmayan öncüller, hatta yalnız telbis ve muğalataya uygun düşen öncüller şunlardır: muhayyelat, vehmiyyat ve musellemat. Ancak Gazali, *el-Mustasfa* ve *Mihakku'n-Nazar* adlı eserlerinde bunlardan sadece vehmiyyatı ele alırken, *Miyaru'l-İlm*'de, fıkhiyata uygun olmayan öncülleri muşebbihat başlığı altında ele almaktadır.

a. Muşebbihat: Muşebbihat, zahiren makbulat, meşhurat ve maznunata benzeyen fakat onlardan olmayan öncüllerdir. Bunlar üç kısımdır.⁶⁹

1 Salt vehmi olan öncüller.

2. Maznunata benzeyen öncüller: Bunlar maznunata benzerler ancak araştırıldığında bunların zanna dayanmadıkları görülür. Fakat ilk bakışta onların zanna dayanmadıklarını anlamak zordur.

3. Muğalata yapanın ya sözünden ya da sözün anlamından doğan öncüller.⁷⁰

Mekasidu'l-Felasife'de Gazali, muşebbihat, musellemat, vehmiyyat ve muhayyelatı ayrı ayrı başlıklar altında ele alıp, bunların kesin kıyaslar için uygun olmadığını ifade etmekle beraber, fıkhiyat için uygun olup olmadıkları konusuna değinmemektedir. Yukarıda da ifade edildiği gibi, bu tür öncüllerin hem kesin kıyaslar hem de fikhi kıyaslar için uygun olduklarını Gazali'nin *Miyaru'l-İlm* adlı eserinden öğreniyoruz. Muşebbihatı kısaca tanımladıktan sonra diğer üçünü sırayla inceleyebiliriz:

b. Musellemat: *el-Mustasfa*, *Mihakku'n-Nazar* ve *Miyaru'l-İlm*'de musellemat ayrı bir başlık halinde ele alınmamakla be-

⁶⁹ Gazali, *Miyaru'l-İlm*, s. 198; *Makasidu'l-Felasife*, s. 107. bk. el-Muzaffer, M. Rıza, *age.*, s. 305.

⁷⁰ bk. Gazali, *Miyaru'l-İlm*, s. 200-202.

raber *Makasıdu'l-Felasife*'de beş sanatta kullanılan öncüllerin önerme çeşitlerinden biri olarak incelenmektedir. Musellemat, hasımın kabul ettiği veya sadece iki hasım arasında meşhur olan öncüllerdir. Bu tür öncüller sadece iki hasım arasında kullanılır ve bunlar, meşhur öncüllerden sadece genel ve özel olma bakımından ayrılırlar. Meşhur öncülü herkes, musellematı ise sadece hasım kabul eder.⁷¹

*Münazaralarda iki hasmın üzerinde anlaştığı meşhurat veya maznunata benzeyen musellemât ya konulma yoluyla veya inanma yoluyla meydana gelir. Fakat bu bilgiler tekrar edildiğinde muhatabın zihni bunları yalanlamaktan daha çok kabul etmeye meyleder.*⁷² Musellematta, iki kişinin karşılıklı olarak kullandığı öncüllerin doğru olma ihtimali vardır. Bu bakımdan eğer musellematta kullanılan öncüller doğru bilgilerden oluşuyorsa, bu öncüller fıkhıta kullanılabilir.

c. Vehmiyyat: Bunlar geçersiz öncüllerdir. Fakat kuşku ya yer vermeyecek şekilde zihine yerleşmişlerdir. Bunlar, vehim yetisinin, duyulurlar dışında kalan konularda hüküm vermesidir.⁷³ Çünkü vehim yetisi, bir şeyi ancak duyulurlarla gelen veya duyulur duyulurlara uygun olarak kabul eder. Mesela, “Yönüne işaret etmeden bir varlığın var olduğuna hükmetmek imkansızdır”, “Evren boşluğa veya doluluğa varıp durur, yani evrenin gerisinde ya boşluk ya da doluluk vardır”; “Cisim kendiliğinden artmaz, ancak dışardan kendisine bir ilave eklemek suretiyle çoğalır.” Ancak vehmin bu şekilde yanlış kararlar vermesinin nedeni, bu tür hususların duyuya uygun olmaması ve vehmin alanına girmemesidir.⁷⁴ Buna göre duyuların alanına girmeyen konularla ilgili, vehmin verdiği hükümler yanlış olur. Çünkü vehim, duyularla ilgilenir, duyulara dayanmayan şeyler hakkında duyulara dayanarak hüküm verir. İlmin kudretin ve

⁷¹ Gazali, *Makasıdu'l-Felasife*, s. 107. bk. Taylan, N., *age.*, s. 135.

⁷² Gazali, *Miyaru'l-İlm*, s. 199.

⁷³ Gazali, *age.*, s. 198; *Makasıdu'l-Felasife*, s. 105. bk. İbn Sina, *age.*, s. 62.

⁷⁴ Gazali, *Makasıdu'l-Felasife*, s. 105; *el-Mustasfa I*, s. 47; *Mihakku'n-Nazar*, s. 106. bk. *Miyaru'l-İlm*, s. 199.

beş duyunun idrak etmediği hiçbir vasfı vehim idrak edemez. Vehmin yanılışı bu tür belirli konulardadır. Çünkü bu konular evveliyattan oluşmuş kıyasların ayrılmaz parçalarıdır.⁷⁵

Gazali'ye göre duyulara dayanan vehmi önermeler, meşhuratın olan “adalet güzeldir ve zülüm kötüdür” önermelerinden daha kuvvetlidir. Vehim, akli bilgilere dayanarak hüküm verdiği gibi yanlış bilgilere dayanarak da hüküm verebilir. Bu bakımdan eğer vehmiyyat, mahsusatla ilgiliyse doğru ve kesin olabilir.⁷⁶ Mesela, vehmiyyat “Bir şahsın aynı anda iki mekanda bulunması imkansızdır” önermesinde akla eşlik eder; geometrik, matematiksel ve his ile idrak edilen öncülleri tartışmaz. Sadece, duyulular ötesi öncülleri tartışma konusu yapar. Akıl, duyulur olmayan şeyleri araştırdığında, vehmin yanlışlığından ve önermelerinden emin olmak için, vehmin dayandığı kesin öncülleri alır ve onları belirttiğimiz kıyas kalıplarına döker.⁷⁷

Vehmiyyattan olan öncüller, her ne kadar duyulularla ilgili bir takım konularda akla uysalar da, çoğu zaman akla uygun düşmezler. Bu bakımdan vehmiyyattan olan öncüller kesin kıyasları oluşturmada kullanılmadığı gibi, fihhi kıyasları oluşturmada da kullanılamazlar.

d. Muhayyelat: Yalan olduğu bilinen öncüllerdir. Fakat bu öncüller, sevdirmek veya nefret ettirmek suretiyle nefsi etkilerler.⁷⁸ Muhayyelat, niteliklerinin ortak olmasından dolayı bir şeyi iyi veya kötü bir şeye benzetmektir. Niteliğin ortak oluşu iyilik ve kötülük sebebi değildir, ancak nefis bu ortak niteliğe dayanarak bir şeyi iyi ya da kötü kabul eder. Bu benzetme, öncül türleri arasında derece bakımından en aşağıda olmakla beraber, insanları bir çok fiili yapmaya sevk eder. Başlatma veya durdurma tarzında pek çok ahlaki eylem benzetmeye da-

⁷⁵ Gazali, *Makasıdu'l-Felasife*, s. 105

⁷⁶ bk. Gazali, *Mihakku'n-Nazar*, s. 106-107; *Miyaru'l-İlm*, s. 199.

⁷⁷ Gazali, *el-Mustasfa I*, s. 47-48; *Mihakku'n-Nazar*, s. 106-107.

⁷⁸ Gazali, *Makasıdu'l-Felasife*, s. 109. bk. İbn Sina, *age.*, s. 64; el-Muzaffer, M. Rıza, *age.*, s. 306.

yalı yargı ve öncülerden doğar.

Muhayyelattan olan öncüller, beş sanattan biri olan şiirde kullanılır. Bu nedenle insanların muhayyelatın etkisinden uzak durmaları kolay değildir. Öyle ki bir kimseye hacamatçının kabından bal sunulsa, onu yemekten sakınır. Bunun sebebi, hayalinde o kabın hacamat için kullanıldığını düşünmesidir. Oysa temiz olan her kaptaki bal yenebilir.⁷⁹ Yine hiçbir ekole göre kendisinde olumluluk ve olumsuzluk bakımından herhangi bir itiraz olmayan mantık ve matematik ilimleri hakkında “Bunlar mulhid filozofların ilimlerindedir” denilse dindar bir kimse bu ilimlere ön yargıyla yaklaşır.⁸⁰

Zikredilen örneklerde olduğu gibi bu meyil ve nefret, ilim ve zan değildir. zannı ve bilgiyi araştıran şeyi kesin kıyaslarda, zanni kıyaslarda ve fihhi kıyaslarda öncül yapmak doğru olmaz.⁸¹ Vehmi öncüller, öncülü ortaya koyanın vehmine dayanırken, muhayyelattan olan öncüller de onları ortaya koyanın hayaline dayanır. Bu tür öncüllerden tümel bilgi elde edilemediği gibi, ortaya konan öncülün kendisi de doğru olmaz. Bu nedenle böyle bilgiler ne yakini ne de fihhi kıyaslarda kullanılabilirler.

Sonuç

Görüldüğü gibi Gazali, beş sanatta kullanılmaları açısından bir çok öncül türü üzerinde durmaktadır. Ona göre öncül türlerinin bazıları doğru ve kesin sonuçlara götürürken bazıları zanni, bazıları da tamamen yanlış olan sonuçlara götürebilmektedir. Gazali'nin en çok önemseydiği öncüller yakini öncüllerdir. Ancak kesin sonuçlara götürmemekle beraber fihhiyatta kullanılan öncül türleri de önemlidir. Gazali'nin mantıkla ilgili eserleri göz önüne alındığında onun beş sanatta kullanılan öncül türlerini 13 madde halinde incelediği görülür. Ancak beş sanat içerisinde de en önemli olanı, kesin ve doğru bilginin kaynağı olan burhandır. Yakini bilgi türleri olan evveliyat,

⁷⁹ Gazali, *el-Kıstasü'l-Mustakim*, Mısır 1900, s. 61.

⁸⁰ Gazali, *Miyaru'l-İlm*, s. 200.

⁸¹ Gazali, *age.*, a.y.

mahsusat, hadsiyat, tecrübiyyat, mütevatirat ve fitriyyat burhandanda kullanılır. Meşhurat ve musellemat, dikkatli bir kimse- nin fark edebileceği derecede kendisinde hata bulunan, kesine yakın bilgilerden oluşan cedeli kıyasın öncülleri olarak kullanılırken, görünürde (zahir) meşhur, maznunat ve makbulat; hitabi, fıkhi ve kesin inanç istenmeyen bütün kıyasların öncülleri olarak kullanılabilir. Vehmiyyat ve muşebbihat, muğalata/safsatanın, muhayelat ise şiiri kıyasların öncülleri olarak kullanılır. Kısaca ifade etmek gerekirse Gazali, beş sanatta kullanılan bilgi türlerini ayrıntılı bir şekilde inceleyerek, bunları kullanım alanlarına göre tasnif edip, kullanıldıkları alanlar üzerinde durmaktadır. Onun beş sanatta kullanılan öncül türlerini yakini (kesin), ve yakini olmayan şeklinde bir ayrıma tabi tutması da dikkat çekicidir.

Kaynakça

- Acem, Refik, *el-Mantık İnde'l Gazali*, Beyrut 1989.
- Adanalı, A. Hadi, *Dialectical Methodology and its Critique Ghazali as a Case Study*, (Basılmamış D. Tezi), Chicago 1995.
- Ahmed Cevdet Paşa, *Mi'yar-ı Sedat*, (hzl. Kudret Büyükçoşkun) *Mantık Metinleri 2* içinde, İstanbul 1988.
- Ebheri, *İsaguci*, Vezirhani Matbaası 1287.
- el-Muzaffer, M. Rıza, *el-Mantık*, Beyrut 1980.
- Emiroğlu İ., *Klasik Mantığa Giriş*, Ankara 2004.
- er-Razi, Kutbuddin Muhammed b Muhammed, *Thariru-Kavaidi'l-Mantık, Şerhu'r- Risaleti's-Şemsiye*, Kum Tarihsiz.
- Farabi, Mantık Sanatına Başlamak İsteyen Bir Kimsenin Bilgi Edinmek Zorunda Bulunduğu Bütün Hususlara Dair Olan Bölümler, Farabi'nin Bazı Mantık Eserleri içinde (tahk. Mübahat Türker-Küyel) Ankara 1990.
- Farabi, *Fusulu'l-Medeni*, (çev. Hanefi Özcan), İzmir 1987.
- Gazali, *el-Munkuzu Mina'd-Dalal, Resail'in içinde*, Beyrut, Tarihsiz.
- Gazali, *el-Mustasfa I*, Mısır h.1322.
- Gazali, *Makasıdu'l-Felasife*, (tahk. S. Dünya), Mısır 1961.
- Gazali, *Felsefenin Temel İlkeleri (Makasıdu'l-Felasife)*, (Çev. Cemaleddin Erdemci), Ankara 2001.
- Gazali, *Mihakku'n-Nazar*, (tahk. Refik Acem), Beyrut 1994.

- Gazali, *Miracu's-Salikin, Resail*'in içinde, Beyrut Tarihsiz.
- Gazali, *Miyaru'l-İlm*, (nşr. Süleyman Dünya), Kahire 1961.
- Gazali, *Miyaru'l-İlm*, Beyrut 1990.
- Halis, Mehmed, *Mizanu'l-Ezhan*, (hızl. Kudret Büyükçoşkun) *Mantık Metinleri 1*'in içinde, İstanbul Tarihsiz.
- İbn Sina, *en-Necat*, Mısır 1938.
- İzmirli İsmail Hakkı, *Felsefe Dersleri* 1330.
- Mohd Zaidi b. İsmail, "Logic in al-Ghazali's Theory of Certitude" *Al-Shajarah Journal of The International Institute of Islamic Thought and Civilization (ISTAC)*, 1996, v.1. Nos.1-2.
- Fevzi, Ömer, *Tercüme Mi'yarul Ulum*, 1309.
- Öner, Necati, *Klasik Mantık*, Ankara 1996.
- Şirvani, Ahmed Hamdi, *Muhtasar Mantık*, (hızl. Kudret Büyükçoşkun) *Mantık Metinleri 1*'in içinde, İstanbul Tarihsiz.
- Taylan, Necip, *Gazzali'nin Düşünce Sisteminin Temelleri*, İstanbul 1989.
- Taylan, Necip, *Mantık Tarihçesi Problemleri*, İstanbul 1996.
- Türker-Küyel, Mübahat, "İslam Düşüncesinde Akıl ve Vahiy" *Uluslar Arası İslam Düşüncesi Konferansı 2* (25-27 Nisan 1997).